

סקר ארכאולוגי במערות מדבר יהודה במרחב עין גדי-קומראן

רועי פורת, סורין ליסקר, עמוס פרומקין, חנן אשלי

בקדמה לספרו על בריכוכבא כתוב יגאל ידין: "יש שתגליות בעלות ערך נעשות באקראי – וזו נודעת חשיבותה בעיקר לממצאים עצם. אך יש שטורת חיפושו של הארכאולוג היא מסויימת ומוגדרת, וכשהוא מצlich להשיגה – הרי השיקולים שהביאו לתגלית ודרך גילוי החשובים בעיניו לא פחות מן הממצא עצמו. על אף ההבדלים הגדולים בממצא, באופן העבודה ובכלל מטרות המחקר בין המשלחות ב'מבעץ מדבר יהודה' בשנים 1960–1961 לבין המחקר שערכנו, נרחב (אם כי בפחותDRAMATICITY) דוקא בתיאור שלבי המחקר, ולאחר מכן נסקור חלק מהמצאים ואת תרומתם למחקר.

למחקר מערות מדבר יהודה נודעת חשיבות רבה להכרת נופו ומורשתו של חבל ים המלח. ייחודה של מערות המדבר נובע מכמה גורמים חשובים. ראשית, עצם הימצאותן של מערות קרסטיות באזור מדברי צחיח אינו דבר מובן מאליו, והוא תופעה יוצא דופן כשלעצמה. שנית, התנאים המיקרואקלימיים השוררים במערות המדבר הצחיח, בשילוב תנאי ההגנה והמסתור הטבעיים משכו אליון מאו ומתמיד בעלי חיים ובני אדם. המערות שמשו מחסה לרועי צאן ולנוודים אחרים וכן ללוחמים ולפליטים. גורם ייחודי נוסף הוא היות המערות 'מלכודות' טובות לכל מיני שרידים: משרידים גאולוגיים וגאומורפולוגיים, כגון משקעי אגמים ומשקעי מערות, דרך שרידים ביולוגיים – זואולוגיים ובוטניים – ועד לשרידים ארכאולוגיים מתוקופות רבות. מכל אלה אפשר לשאוב מידע רב וחשוב

* רועי פורת הוא תלמיד מוסמך וسورין ליסקר הוא תלמיד מחקר במרכז לחקר מערות שבמחלקה לגאוגרפיה של האוניברסיטה העברית בירושלים. עמוס פרומקין הוא פרופסור במחלקה ומנהלו של המרכז. חנן אשלי הוא פרופסור במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה של אוניברסיטת בר-אילן.

ללימוד קורות האזור והתהליכים שהתרחשו ועדיין מתרחשים בו. תנאי היובש במדבר בכלל ובמערות בפרט הם עירובה לשימור טוב במיוחד של שרידים אלה, בעיקר הארגנניים שבוניהם. ואכן, בעשרות השנים האחרונות התגלו במערות מדבר יהודה ממצאים ארכאולוגיים בעלי חשיבות עולמית, כגון מגילותם המלאה והתעודות מזמן מרד בר-כוכבא.

מערות המפלט מימי מרד בר-כוכבא

כידוע, מרד בר-כוכבא (132-135 לספ"נ) לא זכה לתיעוד היסטורי, ותהליך שחזרו מסתמן בעיקר על תגליות ארכאולוגיות. השרידים החשובים ביותר מימי המרד נמצאו במערות המפלט במדבר יהודה שבהן מצאו מקלט פליטים יהודים מכפרי יהודה שבבקעת המלח ובגב ההר בשליה המרד, עם התחלת הדיכוי הרומי. שרידים אלה כוללים את מכתבי בר-כוכבא עצמו, תעוזות כלכליות, מטבחות מרד, חפצי ערך וחפци יום. מערות המפלט הן מערות טבעיות שהתחפתחו במצוקי מדבר יהודה. עד לסקר הנוכחי היו מוכרכות 27 מערות מפלט מואדי דליה בצפון ועד מערב לנונה זהה בדרום. המערות פרוסות בשתי רצויות אורך: הרצואה המערבית בשולי הרי יהודה, והרצואה המזרחית במצוקים המזרחיים של מדבר יהודה, בקרבת חוף ים המלח ובקעת הירדן. מערות המפלט הטיפוסיות הן גדלות ולעתים קשות לגישה, ובאזור זה הן רוחקות מיישוב. הממצא המגוון מימי בר-כוכבא שהתגלה עד כה במערות המפלט מספק לנו מידע היסטורי חשוב על מקור הפליטים, על הנסיבותיהם לקרהות שהות ממושכת במערה, ועל גורלם. כמו כן יש בו עדויות על מהלך המרד ועל ההנאה, המנהל והצבא, וכן על התרבות החומרית וחיה היום במערה ומוחזקה לה.

תולדות מחקר המערות באזורי

לאחר מציאתן של המגילות הראשונות על ידי הבודדים ליד קומראן בשנת 1947, בדק הארכאולוג הנזיר רולנד דה-וּוּ (de Vaux) מערות רבות במצוקים למרחב קומראן-עין פשח'ה וחפר במערות מורבעאת שבנהל דרגה. במערות מורבעאות

התגלו לראשונה שרידים חשובים מימי מרד בר-כוכבא, וביהם מגילות מקראיות ושתי איגרות של מנהיג המרד עצמו. בעקבות הגילויים הראשונים האלה החלו הבדווים לפשט על מערות מדבר יהודה שמשני צדי הגבול ולהפוך כמעט בכל אלה שהיה סיכוי סביר שיש בהן מצאים ארכאולוגיים יקרים וחשובים, ובראשם טקסטים כתובים. עם התהבותן של חפירות השוד הבדואיות לשטח מדינת ישראל החל יוחנן אהרון לערוך סקרים וחפירות במערות מדבר יהודה הישראלי בין נחל דוד לנחל צאלים. במהלך סקרים אלה 'מערת הברכה' בנחל דוד – שכבר הייתה ידועה מודיעחו של המהנדס הגרמני זנדל שבקר בה ב-1905 – ולראשונה נמצאו שרידים חשובים במערות נחל חבר ונחל צאלים, וביהם קטיעי מגילות ותעודות מימי המרד.

בשנים 1960-1961 נערכ' מבצע 'מבדוק' מדבר יהודה' ובו אותו ונהפכו מערות רבות במצוקי המדבר שבתחום מדינת ישראל, בעיקר בנחלים חבר, משמר, צאלים. במבצע זה התגלו מצאים חשובים ביותר מתקופת בר-כוכבא ומהתקופה הכלכליתית, ביניהם 15 איגרות של בר-כוכבא, 'הארכון של בבתא' והמתמן מנהל משמר. אביגיד חור וסקר את מצוקי נחל דוד והמשיך בחפירת מערת הברכה, בעוד ידין סקר את גדרו הדרומית של נחל ערוגות, אך לא הגיע שום ממצא ממשועתי. בסקר החירות' שהתקיים בתשכ"ח ערך פסח בר-אדון סקר ארכאולוגי ראשוני באזורי שהייתה עד אז בתחום השלטון הירדני. בסקר זה ניסקר מספר מערות קטן בלבד לפי בחירה מקרית, ביחיד נבחרו לבדיקה מערות שהגישה אליהם קשה ביותר... (בר-אדון, תשכ"ח). בשנים שלאחר מכן בר-אדון לחפור במערות באזורי, אך לא היו לך תעוז ופרשום שיטתי ובעיקר לא ממצא ממשועתי. בשנת 1983 החל יוסף פטריק בסקר התשעים ערך ג' הדס סקר ארכאולוגי שבמהלכו נחקר מחדש אזור קומראן. בשנות התשעים ערך ג' הדס סקר ארכאולוגי בתחום מפת עין גדי ובמהלכו בדק מערות אחדות. בשנת 1993 נערכ' בצפון חבלים המלח 'מבצע מגילה' ובמהלכו נסקרו בין השאר המזוקים שבין קומראן לנחל חצנון. הממצא באזורי זה היה דל באופין יחסית ולמעשה, פרט לכמה תעודות מקוטעות שנמצאו בכף יריחו, לא התגלה במבצע זה ממצא חדש ומשמעותי מימי בר-כוכבא.

בשנת 1998 החל המרכז למחקר מערות בסקר מערות שייתי במצוק ההעתיקים שמיצפון לוואדי מורבעאת. המחקר שיתואר בהמשך הוא למעשה המשכו של סקר זה.

המחקר הנוכחי

בראשית המחבר שקיימנו ערכנו ניתוח عميق של התפרוסת הגאוגרפית של מערות המפלט מיימי מרد בריכוכבא במצוקי מדבר יהודה. ניתוח זה בelta לעין העובדה שבעוד בחלק הדרומי של מדבר יהודה, באוצר שהיה בשליטה ישראלי עד למלחמת ששת הימים, התגלו מערות מפלט בר כוכבאות (בנהל דוד, בנהל חבר, בנהל משמר, בנהל הרדוֹף, בנהל צאלים ומזרחה לראש זהר), בחלק הצפוני שהיה עד 1967 בשליטת מלכת ירדן היו ידועות רק המערות בוואדי מרבעתה. גם המצוקים הפנימיים של נחל ערוגות שמעבר לקו הירוק נותרו ריקים באופן מתמיד. עבודות אלה מנוגדות להיגיון הגאוגרפי-ההיסטורי של התפרוסת מרد בריכוכבא ושל תופעת המפלט שנספהה אליו, וכן להיגיון הגאולוגי-הידרולוגי הטוען לסייעות גובהה של הימצאות מערות טבעיות גדולות באורירים אלה. מכיוון שלא מצאנו הסבר להבדל שבין שני האורירים, סבבנו שיש מקום לבדוק אם אין מערות נוספות ששימשו למפלט בסופו של מרد בר כוכבא בחלקו הצפוני של מדבר יהודה. ניתוח תולדות המחבר ואופיו בנושא זה הגענו למסקנה כי המצוקים שבין נחל דוד ומזרקי נחל ערוגות נסקרו באופן חלקיק בלבד לעומת האורירים האחרים.

המטרות שהצבנו לעצמנו בראשית המחבר היו בראש וראשונה סקר שיטתי רכיזחומי במצוק ההעתקים והנהלים למרחב עין גדי-קומראן, תוך כדי התמקדות בחקר המערות ויצירת בסיס נתונים של מערות האזור שיישמש מחקרים שונים הנוגעים למערות. כאמור, המטרה העיקרית בתחום הארכאולוגי הייתה חקר תופעת 'מערות המפלט' מתוקפת מרד בריכוכבא (שליה התקופה הרומית הקדומה), ובצדו חקר התקופה הכלקוליתית (אלף רביעי לפסה"נ) במערות האזור ואיסוף נתונים על ממצאים מתוקפות נוספות. בתחום הגאולוגי-הידרולוגי הייתה המטרה הבסיסית לשחזר את סביבת העבר על סמך הממצא במערות, וכן לבדוק את אופן היוצרים המערות, תוך כדי נגיעה בסוגיות כוגן משטר מי התהום באזור ורעידות אדמה שאירעו בו בתקופות קדומות.

יתרונו של מחקר כגון זה הוא בסקר שיטתי ומבנהו של אזור גאוגרפי, המאפשר לימוד והבנה מבוססים יותר של תופעות שונות הנוגעות ליחס אדם ונוף למרחב הנסקר. הסקר גם יכול להציג על תופעות שמחקרים יכולים לקדם את הבנת המכלול ולתת כלים לפיתוח האזור ולשימורו. יתרון זה בא לידי ביטוי ביתר שאת במחקר

נוףמצווי ופראי זה, שבו נגורת פעילות האדם ישירות מהתנאים הפיזיים הקשים.

העבודה בשטח

בשנת 2001 התחלנו בסקר מערות למצוקים למרחב עין גדי-קומראן.¹ במהלך שלוש שנות העבודה נבדק, מופו, ותווסף יותר מ-300 מערות. בחלקו התגלו מצאים חשובים, בהם עשר מפתיע של ממצאים ארכאולוגיים, בעיקר מתקופת מרד בר-כוכבא, ממצאים גאולוגיים וביהם מידע פלאוסביבתי, וכן ממצאים וזואולוגיים וботניים מהווים קר פורה למחקרים שונים. נוסף על קר חקרנו את מערכת הדריכים והמעלות הקדומים במצוק וגילינו קטיעי דרך חשוב. תיארנו תופעות מתחומים שונים שניצפו, ומסרנו מידע עליהן לחקרים הנוגעים בדבר שהשתלבו בפרויקט וזכו לשיתוף פעולה פורה.

חלק **מעבודת ההכנה** לסקר ניתחנו צלומי אויר שצולמו בעברנו בזווית 45° למזרח העתקים וסדרת תמונות של המצוקים הפנימיים, כדי לנסות לאתר מערות או אזורים שקיים סבירות גבוהה שיש בהם מערות. בשלב הבא נערכו ציפויות על המצוקים, ואחריו וסמן על הצלומים ומפות מערות או מה שנראו כמערות.

עבודת השטח כללה סריקה רגלית של המצוקים על מפלסיהם השונים, תוך כדי ציפוי והכוונה בשטח, וכן גישה וטיפולם למערות מאוחרות. העבודה הארכאולוגית במערה עצמה כללה סריקה דקדקנית ואיוסוף ממצאים מפניהם הקרה ומשפכי העפר שמחוץ למערה. אם המערה נשדדה בעבר, נבחנו חתכי השוד בקרקעיתה ובשפכי השוד בניסיון להבין את עובי הקרה, תכולתה והשיקוב שבה, בהנחה שהומר ארכאולוגי שטרם התגלה יכול להיות קבור מתחת לשפכי מפולת במערות שהסתמו. במהלך העבודה נערכה סריקה יסודית בעורת מגלה מתכוות – דבר שלא נעשה עד כה בסקרים באופן שיטתי ואשר הניב ללא ספק תוצאות חיוביות בסקר זה. בשגרת העבודה במערות הושם דגש בתיעוד ממצאים פיזיים במערות, וממצאים בוטניים וזואולוגיים.

כל מערה זכתה למיפוי, וסמן מקומם של האלמנטים השונים שנמצאו בה.

¹ הסקר לאורך מצוק העתקים נערך מטעם היחידה לחקר מערות (המלח"ם) שבאוניברסיטה העברית ומטעם המכון לארכאולוגיה באוניברסיטה בר אילן; בתמיכת המרכז לחקר ופיתוחבים המלח. בצוות הנקורים מטעם המלח"ם: גלעד דנון, רועי בכר, נדב עמית ואיתמר מל. הרישון הארכאולוגי לעיינית הסקר ב-2001 היה יו"ש 921 ואילו ב-2002 יו"ש 941, רישון הסקר בתהום נווה המדבר של עין גדי ב-2003 היה G-21, וב-2004 הוא G-6. מס' היתרים מרשות הטבע והגנים: 394/01; 895/04; 713/03;

איור 1: מפת מיקום המערות

הממצא הארכאולוגי

במהלך שלוש שנות העבודה חקרנו כעשרה מכלולי מערות (איור 1) שהתגלו בהן ממצאים ארכאולוגיים מתקופת מרד בר-כוכבא כגון: מטבעות מרד רבים, שני פפרוסים כתובים יוונית, כלי נשק כגון: חצאים וחניתות, כלי חרס, אבן וזכוכית, שרידי סלים, אריגים, מזון ועוד. במערות אלה ובאחרות נתגלו ממצאים גם מתקופות אחרות, בעיקר מהתקופה הכלכליתית ומהתקופה הפרסית.

נתאר את עיקרי הממצאים. **מערות הרומח** הן מכלול של מערות מפלט טיפוסיות המזויות במצוק מדרום לראש חצazon (איור 2). במהלך הסקר התגלו בהן שרידים רבים ממשלי מרד בר-כוכבא, בהם מטבעות מהשנה השלישי למרד, שברים של כלי חרס וזכוכית, שרידי מזון, עור ואריגים, וכן כלי נשק כגון: ראש חצאים וראש רומח גדול (איורים 3-5). כן נמצאו במערה ממצאים מועטים מהתקופה ההלניסטית והכלכליתית. על פי גודלן של המערות, אופיין ומגוון הממצאים היום יומי בהן, הנחנו כי בשלבי המרד ישבו בהן כעשר משפחות. במקלול המערות לא נמצאו עד כה עצמות אדם ופריטי רכוש שימושיים שהיו נותרים במרקם השפלהיים היו מוצאים בהן את מותם. כמו כן אין עדות לפעלויות רומיות הקשויה לרדייפה אחריהם נמלטים אלה בראש המצוק ובאזור המערות, דוגמת אלה שנמצאו סמוך למערות מפלט אחרים. מתוך כך אנו מניחים שהפליטים במערות אלה שרדו את שלב הדיכוי הרומי והמשיכו לאחר מכן את חייהם.

בראש המצוק, כחצי קילומטר מדרום למערות הרומח, נמצא **מערת החרסים**. זו מערה שתתרתה התומטה במאות השנים האחרונות וקרויה את קראקיטה. המערה נסקרה ונחפרה על ידיינו באופן חלקי, ונמצאו בה חרסים, שברים של כלי זכוכית ושרידי מזון מהתקופה הרומית הקדומה, ככל הנראה מתקופת מרד בר-כוכבא. הממצאים מעידים על פעילות אրעית של הפליטים במערה, אולי לפני התישבותם במערות הגדולות (כגון 'מערות הרומח') או בשלבי מעבר בין המערות ואולי אף בין אורי מפלט.

מערת הדינר היא מערה בגיןית בגודלה ונגישתה המצויה במדרון הקונגלומרט שמדרום לקיבוץ מצפה שלם. נמצאו בה מטבע כסף (דינר) בר-כוכבאי (איור 6), ראש חנית, שתי ידיות של סכין או מגל מעץ ומרצע ברזל. מיקומה של מערת הדינר וכן גודלה והמצאים בה שונים לגמרי מהמורן ממערות המפלט הטיפוסיות: הגישה למערה נוחה וקצרה לבאים מחופם המלח; היא קטנה בהשוואה למערות

המפלט האופייניות; אין בה שום ממצא יום יומי. יתכן שמערה זו שימשה לאנשי בריכוכבא מקום מסתור זמני מצבאה הדיכוי הרומי. אפשר גם שהיא שימשה עמדת תצפית שבה היו לוחמים אחדים במשך תקופה קצרה בשלתי ימי המרד, וממנה יצאו أولי גם להתקפות פתע על חיליו האויב שעברו בדרך שעל חוף ים המלח.

מערת הסלודורה מצויה במצוק שמדרום לעירן הסלודורה ומצפון לנחל קדם, מעלה מעיין הסלודורה (מוועתק). המערה נחפרה בעבר על ידי פסח בר-אדון, אך לא פורסמה. במהלך הסקר נמצאה בה קרמייקה מהתקופות הרומית הקדומה והכלכליתית וראש ח' רומי הנפוץ באתרים רבים בבריכוכבא. אנחנו קושרים את המערה הזאת לתופעת מערות המפלט על פי מיקומה והממצא בה, אף שלא נמצא בה מטבעות מזמן מרד בר כוכבא המהוות הוכחה חותכת לפיעולות התקופה זו.

איור 2: צילום אווירי אלכטוני של אזור מערות הרומרה

איור 3: מטבע ברונזה בר-כוכבי ממערות הרומח ועליו עץ תמר
וכתובת 'שמעון' הכתובה בכתב עברי קדום

איור 4: ראש הרומח לאחר ניקוי

איור 5: טבעת מפתח של קופסת תכשיטים שנמצאה במערות הרומר

איור 6: דינר בריכוכבאי שהתגלה במערת הדינר

איור 7: צילום אויר אלכטוני של מערות התאנים

מערות התאנים הן מערות גדולות המצויות במצוק שמדרום לנחל קדם (ואדי שוקף; איור 7). במהלך הסקר נמצאו בהן ממצאים מתקופת בר-כוכבא ומהתקופה הכלקוליתית. החשוב שבהם הוא חניתה שלמה המורכבת ממוט עץ ומראש ברזל (איור 8). ראש החניתה עשוי מחץ שנורה מקטפולה (מכונה יריה רומיית), נאסר על ידי לוחמי בר-כוכבא במהלך אחד הקרבות עם הרומים והוסב לראש חניתה.

מערת הר ישי היא מערה קטנה המצויות במצוק מצפון לנחל דוד, מעל בית ספר שדה עין גדי (איורים 9-10). בחפירה שערכנו במערה זו התגלו שני פפרוסים כתובים יוונית (איור 11) יחד עם אחד עשר מטבעות ברונזה בריבובאים ותריסר ראשי חצים (איור 12). כן נמצאו שברי כלי חרס שחלקם רופאו לכלים שלמים (איור 13), כלי זכוכית ואבן, פיסות אריגים, סלים, חבלים ועור, ושרידי מזון רבים, כולם מתקופת בר-כוכבא. גם מעט קרמיקה כלקוליתית נמצאה במערה זו.

איור 8: חנית ממערת התאנים הדרומית

מיקום המערה, גודלה והמצאה שהתגלה בה יוצרים נקודת ראות חדשה, אחרת במעט מהמקובלת, על חופה המפלט באזור עין גדי בשלתי מרد בריכוכבא. מערה זו קטנה במיוחד ופתחה איןנו נסתה כלל ונראה לעין כל העובר בנאת עין גדי. יתרוניותה העיקריים כמערת מפלט הם כנראה הגישה הקשה אליה וממים זמינים מהמעיינות הסמוכים. יתכן שאין לראות במערה זו מערת מפלט במובן המקובל, אלא עדמה קדמית בעלת יתרונות אסטרטגיים וטקטיים בשלב דיכוי מרד בריכוכבא. אפשר שייעודה העיקרי היה לשמש עדמת צפיפות שספקה מידע על הנעשה באזור נתת המדובר לאנשי עין גדי המסתתרים במערות הרחוקות. ההרס הגדול במערה והמצוא יקר הארץ, הכול מטען מטעבות ותעודות, מעיד ככל הנראה על כך שהפליטים-לוחמים שהtroו בה לא שרדו או לכל הפחות לא יכולו לחזור אליה כדי לאסוף את חפציהם.

מכלול מערות צבר הלכבים נמצא מצפון מזרח למערת הר ישি, מעל חלקת השלהין המשוחזרת ('גן אור') שמעל בית ספר שדה עין גדי. אחדות ממערות המכטול זהה נחפרו בעבר על ידי בר-אדון (תשל"ב), שמצא בהן שרידי חיים מהתקופה הרומית הקדומה. במערה קטנה בצפון המכטול מצאנו מטען (איור 14) ובו תשעה מטעבות כסף, ביניהם שלושה מטעבות בריכוכבאים – שני דינרים וסלו – וכן שישה מטעבות רומיים שהוטבעו בתקופה שלפני המרד (איור 15). על מטבע הסלו (איור 16) הוטבע דגם בית המקדש, ובצדיו האחד ארבעה מינימ.

עוד נמצאו המכולות והראש חצ'ת-יכנפי מתוקופה זו, שבריהם של כלים חרס וזכוכית, שרידי אריגים, שרידי מזון, להב סכין ולהב מגל מברזל. בסמוך למערה זו נמצא מטבע ברוזה בריכוכבאי נוסף. אפשר שמכולות מערות זה שימשו חלק מתושבי עין גדי בשלב הדרכוי הראשוני של המרד, לפני שהרחו למערות המפלט מרוחקות ונגישות פחות, דוגמת מערת הbrickה ומערת האיגרות. נראה כי מערת צבר שימשה את אחד מתושבי עין גדי להטמנת כספו עם התקרובות הצבא הרומי לעין גדי בסופו של מרד בריכוכבא. סביר להניח שהיא זה אחד הפליטים שמצא תחילה מסתור במערה סמוכה, ובהמשך ברוח לאחת מערות המפלט, אך שם מצא את מותו ולא שב לאסוף את כספו יקר העיר.

סמוך למכולות מערות זה גילינו ערכת כתיבה מברונזה ובקבוקון זכוכית, ככל הנראה מהתקופה המוסלמית הקדומה (התקופה האומאית – מאות 7-8 לספירה), תקופה שלא הייתה ידועה קודם לכן בתחום נתן המדבר של עין גדי.

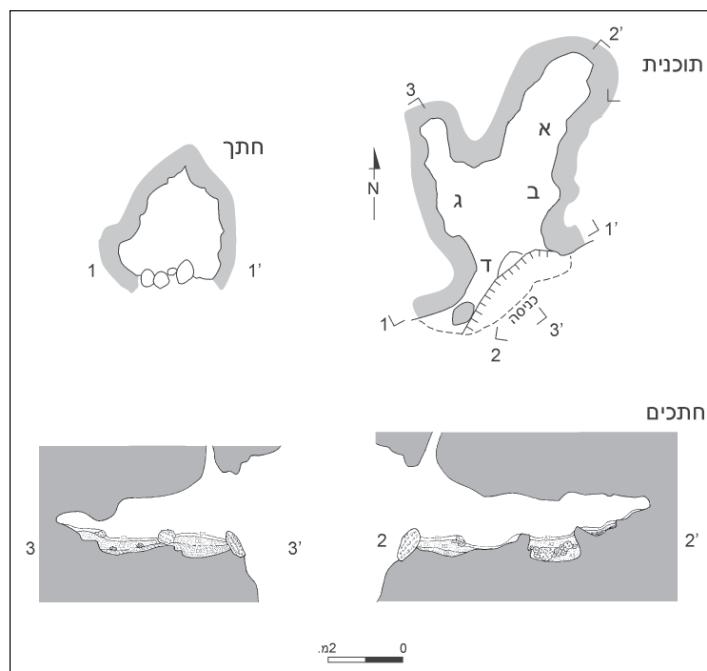
מערות נחל ערוגות: באור המפל הגדול של נחל ערוגות סקרנו שלושה מכוללי מערות עם שרידים טיפוסיים מתוקופה מרד בריכוכבא. אלה מערות בין לאומיות, קשות לגישה, ששימשו כנראה קבוצות פליטים קטנות בסוף המרד. על מערות אלה אספנו עדויות חשובות מפי בדווים משבט הרשידיה ששיספרו לנו על ממצאיםם בעמורות אלה בשנות השישים, כגון פיסת קלף כתובה ומטבעות ברונזה בריכוכבאיות. בעזרת הבדווים הצלחנו אף לחזור קטע של מגילה מקרית (ויקרא כג-כד) מתוקופת ברוככבא (אייר 17) שהם מצאו לאחרונה באחת מהמערות האלה. כל אלה משתלבים היטב עם הממצאים שלנו בעמרות אלה מתוקופת מרד בריכוכבא, ומסייעים לנו בהבנת מכוללי מפלט אלה. הממצאים בנחל ערוגות מASHIM את הנחתנו כי גם מצוקיו האדרירים של נחל זה שימשו מקום מפלט בשלתי המרד.

מערות הנטיפים הן מכולות מערות עם ממצא מהתקופה הרומית הקדומה ומתוקופות פרההיסטוריות, המצוי בקניון מה'רס דלל (CKEROMOTR אחד ממערבות המכוללים האחרוניים). המכולות נסקר לראשוונה על ידי הدس ונחקר לאחרונה שוב על ידינו, תוך שימוש בגוש בתופעה הייחודית של משקעי המערות שם.

מערות נוספות: **מערות מורבעת** שנחפרו בעבר, נסקרו על ידינו בעקבות התאחדות השוד בהן, ולראשונה זכו למיפוי. בוואדי מורבעת סקרנו שלוש מערות גדולות נוספות עם שרידים ארכאולוגיים, בעיקר מהתקופות הרומיות והביזנטית.

איור 9: מערת הר ישי במבט ממזרח

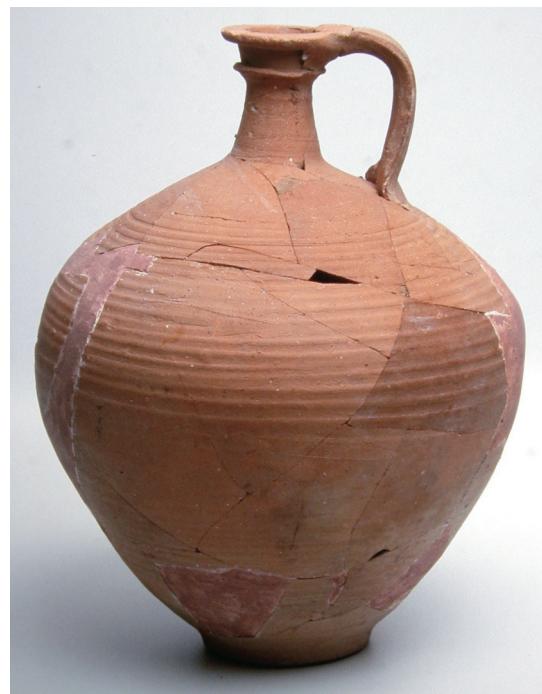
איור 10: תוכנית וחתכים של מערת הר ישי

איור 11: אחד הփירוסים ממערת הר ישי לאחר
פתיחהו

איור 12: ראש חצים ממערת הר ישי

איור 13: פך רומי שהתגלה במערת הרים ישיא

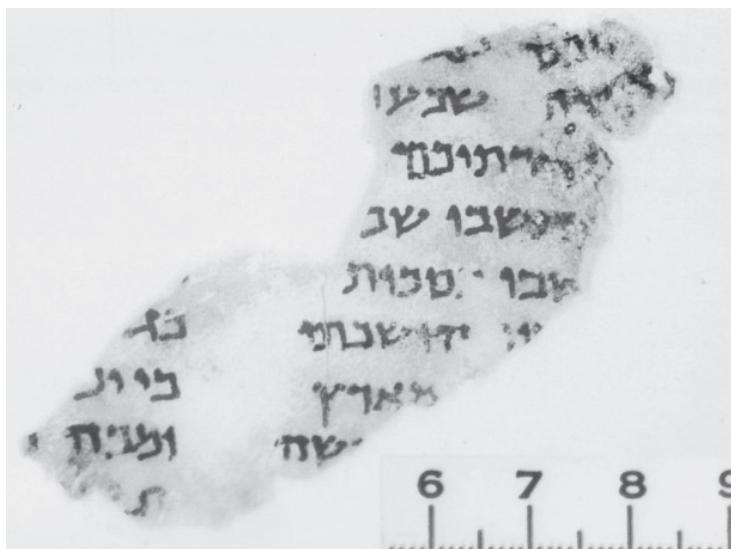
איור 14: מטמון מטבעות כספי ממערת צבר
מיד לאחר גילויו

איור 15: שישה דינרי כסף רומיים ממערת צבר לאחר הנקוי, עליהם דיוקן הקיסרים (מיימין לשמאל): למלטה – טריינוס, אדריאנוס וטראיאנוס. למטה – טריינוס, אספסיאנוס, נרואה

איור 16: מטבע סלע בריכובאי שנמצא במערת צבר. על צדו האחד חזית מקדש ומעליו כוכב וכותבת 'שמעון', ובצדו الآخر ארבעה מינאים וכותבת 'לחירות ירושלים'

איור 17: קטע מגילת ספר ויקרא (כ"ג-כ"ד) שנמצא לאחרונה בנחל ערוגות

מערת הבירכה בנחל דוד, שנחפירה כאמור על ידי אהרוןוי ואביגוד, נבדקה שוב על ידיינו כסקר מקדים לקרה חפירה נוספת שנערכה בה בראשות ח' כהן (2005) מאוניברסיטת חיפה. בבדיקה זו נמצא שני ראשי ח' מתקופת מרד בר-כוכבא וממצא נוסף.

מערת המורינגה המצואיה במדרון שמתוחת לכיוון עין גדי נחפירה על ידיינו לאחר רינה, ובזה נמצא לראשונה בנאת עין גדי שרידים חשובים הקשורים לקבורה מהתקופה הפריסית – ימי ישיבת ציון. בימצוא תכשיטים, כליל איפור, חותם בבלוי ועוד. לאחר הקבורה במערה החללה בה ורימת מים שהשקיעה טרוורטן, שכיסה כמעט לגמרי את השרידים ושמר עליהם. עוד נחפרו במערת המורינגה שרידים חשובים מהתקופה הכלכליתית המעודדים שהמערה שמשה למגורים. חלק משרידים אלה התגלו לראשונה על ידי הדס. על פי ממצאי החפירה אפשר להצביע על מקום מגוריה של אוכלוסייה שישבה בתקופה הכלכליתית בנאת עין גדי, ולה מקדש שהיה את מרכזה הדתי. במערה אחרת המצואיה במצוק הדרומי של נחל ערוגות, ממערב למעלה צרויה, התגלה ממצא עשיר מהתקופה הכלכליתית, לרבות קרמיקה וחומר אורגני רב הכולל אריגים וסלים, וכן ח' מלופף בגדיל

השיר ככל הנראה אף הוא לתקופה זו. מצאים אלה מוסיפים מידע חשוב על הפעולות האנושית באור עין גדי במהלך התקופה הכלכליתית. בכוונתו להוסיפה ולחקר נושא זה.

סיכום

המסקנות העיקריות העולות מממצאי הסקר עד כה נוגעות בעיקר לעצמתה של תופעת מערות המפלט בשלתי מרד בר-כוכבא, לתפוצתה הגאוגרפית של התופעה ול貌יין של מערות המפלט. נוכחנו לדעת שהפליטים היהודיים (באזור זה עיקרם אנשי עין גדי) ברכזו למערות רבות משחכרנו. מערות אלה מתפרסות בצפיפות יחסית במקומות מצפון לעין גדי ובנהל ערוגות, נוסף על המערות הגדריות שהיו ידועות קודם לכן. מצאים אלה מעידים כי בנויגוד למה שהיה מקובל עד כה לחשוב, לא רק מערות גדריות, רוחקות מה היישוב וקשות לגישה שימושו מערות מפלט, אלא גם מערות קטנות בהרבה, לעיתים קלות לגישה למדוייסמכות מאוד ליישוב.

מצאי הסקר אף מאפשרים לנו לשחזר שלבים שונים בתופעת המפלט, ובפעילות הטקנית והאסטרטגית של לוחמי בר-כוכבא לנוכח כוח הדיכוי הרומי. אנחנו מוקווים שפענו ההפירוטים היווניים ממערת הר ישי יסייעו אף הם מידע חשוב בתחום זה. מבחינה מחקרית עוררו ממצאים חשובים אלה עניין חדש במערות האзор ובסיכוי למצוא בהן מסמכים כתובים.

מקורות וקריאה נוספת

- אביגד, נ., 'מחנה א', ידיעות כ"ה א-ב (תשכ"א), עמ' 13-18
 אביגד, נ., 'מחנה א – נחל דוד', ידיעות כו ג-ד (תשכ"ב), עמ' 143-158
 אהרוןוי, י., 'סקר ארכאולוגי בעין-גדי', ידיעות כב (תש"ח), עמ' 27-45
 אשלי, ח., עמית, ד., '貌יין של מערות המפלט במדבר יהודה'. אשלי, ח., דוד, ע' (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא, תל אביב תשנ"ט, עמ' 13-21

- אשל, ח', ברוכי, י', פורת, ר', 'נתונים חדשים על מגילה חדשה שנמצאה', *מגילות, מחרקרים במגילות מדבר יהודה, חיפה* (בדפוס)
- בר אدون, פ', *הסקר במדבר יהודה ובקעת יריחו*. סקר ארכיאולוגי יהודה שומרון גולן בשנת תשכ"ח, ערך מ' כוכבי, ירושלים תשל"ב, עמ' 92-152
- בר אدون, פ', 'חפירות במדבר יהודה', *חדשות ארכיאולוגיות מ (תשכ"א), עמ' 26-25*
- בר אدون, פ', 'מדבר יהודה ובקעת הירדן', *חדשות ארכיאולוגיות כו (תשכ"ח), עמ' 28-27*
- בר אدون, פ', 'חפירות במדבר יהודה', *עתיקות ט (תש"נ)* הדס, ג', מפת סקר של עין גדי, מפה 147, *רשות העתיקות* (בדפוס)
- ידין, י', 'הHIPOSHIM אחר בריכוכבא', ירושלים 1971
- ידין, י', 'מחנה ד', *ידיעות כה-ב (תשכ"א), עמ' 49-64*
- ידין, י', 'המצאים מיימי בריכוכבא ממערת האגרות', *ירושלים תשכ"ג*
- כהן, ח', 'מערת הברכה', *חדשות ארכיאולוגיות 117 (2005) קובץ דיגיטלי באתר רשות העתיקות*
- פורת, ר', אשל, ח', 'מערות הרומח: מכלול מערות מפלט בריכוכבא בין ואדי מורבעאת לעין גדי', *מחקרי יהודה ושומרון יא (תשס"ב), עמ' 91-102*
- פורת, ר', אשל, ח', 'ממצאים מתkopfat מרד בריכוכבא משני מכלולי מערות בין ואדי מורבעאת לעין גדי', *מחקרי יהודה ושומרון יב (תשס"ג), עמ' 163-174*
- פורת, ר', אשל, ח', פרומקין, ע', 'ממצאים חדשים מתkopfat בריכוכבא מרבעה מערות בין ואדי מורבעאת לעין גדי', *מחקרי יהודה ושומרון יג (תשס"ד), עמ' 79-116*
- פורת, ר', אשל, ח', פרומקין, ע', 'ערכה לנשיאות ציוד כתיבה עשויה ברונזה מעין גדי', *מחקרי יהודה ושומרון יד (2005) עמ' 201-212*
- פורת רועי, אשל חנן ופרומקין עמוס, 'מערות מפלט מתkopfat מרד בריכוכבא בנחל ערוגות', *מחקרי יהודה ושומרון טו (בדפוס)*
- פרומקין, ע', 'מייפוי מערות', *נקודות צורים 10 (תשמ"ה), עמ' 113-124*
- צעור, א', 'מה ארע במערה', *נקודות צורים 20 (תשנ"ט), עמ' 123*
- שמעוני, א', כסלו, מ', 'צמחי מפלט במערת הרומח במדבר יהודה', *מחקרי יהודה ושומרון יג (תשס"ד), עמ' 135-148*

שמיר, א', 'אריג צמר ממערה בצפון-מזרחה לבית ספר שדה עין-גדי', מחקרים יהודא
ושומרוני יג (תשס"ז), עמ' 116-115

Aharony Y. (1961). 'The Caves of Nahal Hever', *Atiqot*, 2, p. 85; 3, pp. 148-
162

de Vaux R. (1953). 'Fouilles au Khirbet Qumran', *RB*, 60, pp. 95-102

de Vaux R. (1953). Wady el Marabaat. *Discoveries in the Judaean Desert*

de-Vaux R. (1960). Archeologie In: P. Benoit, J.T. Milik & R. de-Vaux (eds.),
Les Grottes de Murabbaat, Discoveries in the Judaean Desert, 2, Oxford,
pp. 3-63

Patrich, J. (1994). Khirbet Qumran in light of new archaeological explorations
in the Qumran Caves. Wise M.O. et al (eds.): *Methods of Investigation of
the Dead Sea Scrolls and the Khirbet Qumran Site*. New York, pp. 73-95

Porat, R ., Eshel, H., Frumkin, A. (in print 1). 'Two Grups of Coins from
Ein-Gedi'. *Israel Numismatic Journal*

Sandel., G.D. (1907). An Tonten Meere – Zeitschrift des Deutschen Palästina-
Vereins, 30, pp. 79-84

Ussishkin, D. (1980). 'The Ghassulian Shrine at En-Gedi', *Tel Aviv* 7, pp.
1-44